

**ДЕЯКІ ВАЖЛИВІ АСПЕКТИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ВВЕДЕННЯ В ЦИВІЛЬНИЙ ОБОРОТ НЕНАЛЕЖНИХ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ**

**SOME IMPORTANT ASPECTS OF CIVIL LEGAL RESPONSIBILITY FOR INTRODUCTION
TO CIVIL CIRCULATION OF IMPROPER FOOD STUFFS**

**Кравців Я.В.,
здобувач**

*Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України*

У статті розглядаються особливості цивільно-правової відповідальності за введення в оборот неналежних продуктів харчування, зокрема під час їх реалізації. На підставі аналізу чинного законодавства та наукових підходів автором визначено, що цивільно-правова відповідальність є державним примусом до порушника і полягає у застосуванні до нього майнових санкцій. Автором також зауважено, що цивільно-правова відповідальність реалізується тільки у процесуальній формі, а акцесорне зобов'язання – поза нею.

Ключові слова: відповідальність, продукти харчування, цивільний оборот, неналежні продукти харчування.

В статье рассматриваются особенности гражданско-правовой ответственности при обороте ненадлежащих продуктов питания, в частности при их реализации. На основании анализа действующего законодательства и научных подходов автором определено, что гражданско-правовая ответственность является государственным принуждением к нарушителю и заключается в применении к нему имущественных санкций. Автором также делается акцент, что гражданско-правовая ответственность реализуется только в процессуальной форме, а акцессорное обязательство – вне ее.

Ключевые слова: ответственность, продукты питания, гражданский оборот, ненадлежащие продукты питания.

The article considers the peculiarities of civil liability for the introduction of inappropriate food products into circulation, in particular, in their realization. Based on the analysis of the current legislation and scientific approaches, the author states that civil liability is a state coercive to the offender, and apply property sanctions to him. The author also notes that civil liability is only enforceable in procedural form, and accessory obligation is beyond it. In this case, civil liability should be considered only when the person, turning to the court with a claim on bringing the defendant to civil liability has a positive approval of the court in the form of decision, which in the future for the purpose of its enforcement is enforced by public or private performers.

Also, the author stressed that the subject of economic activity in the sale of food products should be guide and comply with the requirements of the Laws of Ukraine "On Consumer Rights Protection", "On Consumer Cooperatives", "On Ensuring the Sanitary and Epidemiological Well-being of the Population", "On Basic Principles and Requirements to the safety and quality of food products", "On the application of payment processing registrars in the field of trade, catering and services", the Procedure for conducting trading activities and trading rules of public service, which was approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 15.06.2006 N 833, Rules and other regulations governing trading activities.

Key words: responsibility, food, civil turnover, inappropriate food.

За даними Держпотребслужби, в Україні кожний п'ятий ресторан та кожний десятий супермаркет працює з порушеннями чи без дозвільних документів. За результатами моніторингу порушень за 2017 рік виявлено, що з порушеннями діють кожні: 2-й заклад громадського харчування (МАФ, пересувна торгівля),

5-й заклад громадського харчування (кафе, ресторани, харчоблоки), кожна 10-а торгова мережа (супермаркети, магазини), кожне 20-е виробництво та переробний цех. Лабораторні дослідження виявили найбільше порушень стосовно відповідності салатів (56%), фаршу (23,5%), м'яса птиці (18,6%), ковбас (14,1%), молочної продукції (13,4%), шашличної продукції (11,2), баранини (9,6%), свинини (5,9%), овочів та фруктів (5%), питної води (4,9%), пельменів (0,33%), яловичини (3,3%).

Йдеться не тільки про встановлення порушення прав на безпечні продукти харчування, але й безпосереднього порушника, зокрема в числі носія сальмонели чи іншого збудника, який взявся за приготування страв чи обслуговування без відповідного огляду чи дозволу. У всякому разі йдеться про порушення принципового положення обороту продуктів споживання – безпечність, зокрема необережність (халатність) для порушника чи навіть умисел. У правовому аспекті йдеться про загальні положення про відповідальність у цивільному праві та цивільно-правову відповідальність.

Це є конкретизацією загальних положень про відповідальність за порушення зобов'язань Глави 51 ЦК України та вихідним положенням типології відповідного правовідношення: деліктного чи договірною, зокрема правил, які передбачені спеціальним законодавством про якість та безпечність продуктів харчування, що передбачені спеціальним законодавством та законодавством про захист прав

споживачів. У практичному аспекті йдеться про відповідальність окремих суб'єктів професійної діяльності та позбавлення їх прав участі в професійному харчуванні.

Проблемами цивільно-правової відповідальності займався чимало науковців: О.Е. Лейст, І.С. Самошенко, М.Х. Фарукшин, В.С. Нерсесянц, В.А. Тархов, Г.К. Матвеев, В.С. Слесарев, В.П. Грибанова, М.С. Малєїна, О.С. Гоффе, В.Д. Приймак, Т.С. Ківалова, О.О. Отрадна, Р.Б. Шишка, О.Р. Шишка, І.С. Канзафарова та інші.

Не викликає сумніву, що наукові доробки названих учених мають важливу наукову і практичну цінність. Але існування значної кількості дискусійних теоретичних і практичних питань щодо цивільно-правової відповідальності не розкривають усіх питань сфери цивільного права, особливо, коли це стосується введення в цивільний оборот особами неналежних продуктів харчування. А тому розгляд порушеного нами питання зумовлює необхідність його дослідження.

Метою цієї статті є подальше розкриття особливостей цивільно-правової відповідальності загалом та її проявів у введенні в цивільний оборот неналежних продуктів харчування зокрема.

Цивільно-правова відповідальність – один із елементів механізму цивільно-правового регулювання цивільних відносин. Він забезпечує стабільність права та належну упорядкованість цивільних відносин. Підтвердженням є і те, що в нормах цивільного права є широкий арсенал засобів та способів впливу на учасників цивільних відносин, що охоплюється єдиним поняттям «цивільно-правова відповідальність».

Цивільно-правова відповідальність у доктринальному аспекті має свою генезу формування, а саме доктринальну

та практичну її основу. Зокрема, дискутуються: поняття «стягнення» та «відповідальність», що вживані в актах цивільного законодавства і використовуються в декількох сенсах: один із правових інструментів визначення загального правового становища особи, особливо юридичної особи (ст. 96 ЦК); як загальний підхід (принцип) ставлення боржника до виконання своїх зобов'язань і прояв правила *pacta sunt servanda*; обов'язок зазнавати наслідків правопорушення: а) добровільно; б) примусово.

Як вважає Р.Б. Шишка, «Лише в останньому випадку йдеться про цивільну чи цивільно-правову відповідальність як застосований у встановленому порядку судом примус до порушника і покладення на нього додаткових негативних наслідків матеріально-правового та процесуально-правового характеру» [12, с. 165]. Відмінність між ними полягає у порядку застосування санкцій та в їх правовому спрямуванні, зокрема в меті і порядку їх застосування. Санкція як стягнення це одне, воно можливе лише за згоди порушника, а притягнення до відповідальності – інше як реалізація державного впливу, що спрямований на забезпечення правопорядку й проявляється у позбавленні статусу реалізатора, у певних випадках власника, забороні займатися певною діяльністю, зокрема з виготовлення та реалізації продуктів харчування, припиненні діяльності суб'єкта господарювання, поновлення суб'єктивних прав чи охоронюваних законом інтересів потерпілого.

Досить цікавим є підхід І.С. Канзафарової, яка обґрунтувала необхідність розмежування понять «цивільно-правова відповідальність» та «відповідальність за цивільним законодавством» як такої, що охоплює два види відповідальності: 1) відповідальність перед державою, що має публічно-правовий характер; 2) відповідальність одного контрагента перед іншим, правопорушника перед потерпілим і має цивільно-правовий характер [5, с. 4]. Проте і тут вбачається недооцінка цивільно-правових санкцій як всякого утиксу прав учасника цивільних правовідносин та їх співвідношення із обмеженнями таких прав. Так, позбавлення права на певний час професійно займатися діяльністю у сфері виробництва та реалізації продуктів харчування, наприклад закладами громадського харчування, на наш погляд, є санкцією як позбавлення прав на встановлений строк. А точніше, має розглядатися як звуження дієздатності особи та є відповідальністю у цивільному праві, але не може розглядатися як правові наслідки, що визначені ст. 611 ЦК України. Таким чином, формалізація санкцій у цивільному праві є виправданим як і її доктринальна основа.

З огляду на наведене, вважаємо виправданим доповнити ст. 14 ЦК України частиною п'ятою, щоб не порушувати нумерацію та пов'язати із наслідками порушення зобов'язань «цивільно-правові санкції» такого змісту: «За порушення цивільних обов'язків до порушника можуть бути застосовані: обмеження у цивільній дієздатності чи її звуження; обмеження в здійсненні окремих прав (наприклад, виїзду за кордон, у праві керування транспортним засобом, придбанні нерухомості, займатися певним видом підприємницької діяльності тощо); відшкодування матеріальної шкоди та/або компенсація моральної шкоди, чи інші види компенсації; інші санкції, передбачені договором або законом».

Повертаючись до розгляду питання про відповідальність за порушення вимог чинного законодавства щодо продуктів харчування, слід звернути увагу на її принципи та функції. На доктринальному рівні В.С. Нерсесян виділив такі принципи юридичної відповідальності: правомірність, законність, обґрунтованість, правова доцільність, невідворотність, своєчасність, неприпустимість подвійної відповідальності за вчинення правопорушення, справедливості [8, с. 527]. І.С. Самощенко та М.Х. Фарукшин визначили відповідальність лише за поведінку, за вчинки учасників суспільних відносин, а не за думки, біологічні

або соціальні властивості, родинні й інші зв'язки людей; відповідальність тільки за провину людей і організацій; законність; справедливість; доцільність; невідворотність і швидкість настання відповідальності [9, с. 125]. О.В. Сурилов ними вважав: індивідуалізацію відповідальності; невідворотність; процесуальну регламентованість [11, с. 403–405].

Принципи цивільно-правової відповідальності є проявом дії загальних принципів цивільного права, зобов'язального права, хоча вони мають свою певну правову специфіку їх правового регламентування. Зокрема, йдеться про принцип невідворотності. Який через диспозитивізм цивільного права та свободи волевиявлення потерпілого може бути не реалізований: наразі за масовості порушень на ринку продуктів харчування споживачі мали б постійно судитися із продавцями. Проте такого не спостерігається і випадки притягнення порушників до цивільно-правової відповідальності поодинокі, чому є підтвердженням реєстр судових рішень та відповідна судова практика. Причина в затратності, обтяжливості, тривалості судового процесу, складнощях надання доказів, непевності в досягненні мети спору та адекватного відшкодування завданого збитку, а нині й у «паралічі» судової системи, де спори розгортаються роками. Тож ми солідаризуємося із проф. І.С. Канзафаровою в тому, що цей принцип не є цивільно-правовим, бо «через диспозитивність цивільного права потерпілий сам вирішує, буде захищене його порушене право чи ні» [3, с. 80].

Також важливо відзначити ще одну позицію І.С. Канзафарової, що принцип законності «передбачає кілька взаємопов'язаних вимог: 1) відповідальність має покладатися на особу у суворій відповідності з вимогами норм права; 2) не допускається будь-яке свавілля щодо учасників правовідносин відповідальності; 3) компетентні органи у здійсненні своїх владних повноважень мають діяти тільки в рамках закону» [4, с. 114].

Слід відзначити, що принцип справедливості в цивільно-правовій відповідальності охоплює низку обставин: а) за відсутності вини не може призначатися покарання, якщо закон не встановлює (усічений склад); б) закон, що встановлює відповідальність або посилює її, не може мати зворотної сили; в) юридична відповідальність має забезпечувати відшкодування збитку, заподіяного правопорушенням; г) покарання, стягнення мають відповідати характеру й ступеню шкідливості правопорушення; г) особа несе відповідальність лише за власну поведінку; д) за одне правопорушення можливе лише одне юридичне покарання. Проте є випадки притягнення до відповідальності «без вини», зокрема володільця джерела підвищеної небезпеки. Проте ми вважаємо, що це прояв балансу публічних та приватних інтересів.

Принцип повного відшкодування полягає у тому, що розмір цивільно-правової відповідальності має покривати обсяг заподіяних правопорушником збитків та шкоди. У ст. 1166 ЦК України він проведений на рівні презумпції: порушник має відшкодувати шкоду у повному обсязі, якщо не доведе, що вона спричинена не з його вини.

Важливим є принцип індивідуалізації цивільно-правової відповідальності, за яким відповідальною є та особа, що вчинила порушення. Тому сприяє інститут регресної відповідальності, якщо в наведеному випадку буде встановлено вину робітника, то на нього в регресному порядку може бути звернене стягнення.

Сутність цивільно-правової відповідальності проявляється у її призначенні (функціях), де прийнято виділяти їх три: превентивну (виховно-попереджувальну), репресивну (каральну), стимулюючу і компенсаційну [1]. О.А. Собчак виділяв лише дві її функції: каральну, що спрямована на отримання виховного і попереджувального ефекту, та компенсаційну, яка, власне, забезпечує мету притягнення – відшкодування завданої шкоди. Каральний ефект

для цивільно-правової відповідальності є лише побічним [10, с. 50].

З огляду на приватні відносини, цивільній відповідальності та її різновиду цивільно-правовій (як атрибуту зобов'язального права) властива компенсаційна функція [2] як призначення охоронних зобов'язань у двох взаємопов'язаних та взаємозабезпечувальних елементах впливу: 1) компенсаційний; 2) штрафний (репресивний) [5, с. 5].

Таким чином, з огляду на всебічність забезпечення прав потерпілих, ми схилиємося, що цивільна відповідальність забезпечує функції:

1. *компенсаційну* – полягає у відшкодуванні потерпілому збитку як прояву відновлення майнового становища потерпілого. Власне, вона і є основною;

2. *стимулюючу* – спонукає сторони зобов'язань до належного їх виконання;

3. *попереджувальну* – запобігає можливим правопорушенням у майбутньому. Близькою до неї є виховна функція;

4. *штрафну* – проявляється у стягненні з правопорушника санкцій на користь потерпілого незалежно від понесених збитків (штрафу чи пені за прострочення виконання за договором). За обсягом санкція цивільно-правової норми може бути простою й охоплювати лише одне стягнення з порушника, наприклад майнове, а може бути складною, яка охоплює негативні наслідки не тільки майнового, але й особистого характеру. Так, за зловживання правами опікуна суд може винести рішення про стягнення із опікуна причинених ним збитків та усунення опікуна від його обов'язків.

Стосовно останньої, то, наприклад, Законом України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин», що набув чинності 4 квітня 2018 р., посилено гарантії безпеки таких об'єктів прав, зокрема контроль за діяльністю суб'єктів господарювання стане ризик-орієнтованим і достатнім для досягнення мети цього закону. Якщо в разі підозри щодо якості продукту харчування (порушення маркування/підроблення) практикувались планові та позапланові заходи державного контролю в разі звернення фізичної особи щодо них та порушення її прав і охоронюваних законом інтересів, державні інспектори вправі відбирати зразки харчових продуктів для лабораторних досліджень. За результатами останніх приймаються рішення про дотримання такого законодавства і накладення стягнення – штрафу згідно зі ст. 64 Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпеки та якості харчових продуктів». Хоча це й адміністративні стягнення, але вони субсидіарно забезпечують права споживачів.

Цивільно-правова відповідальність є майновою, персоналізованою, побудованою на приватних засадах, співрозмірною, де розмір відшкодування співрозмірний завданому збитку, диференційованою залежно від характеру вини порушника, однотипною, до того ж розмір відшкодування чи іншої санкції підпорядкований вимозі повноти відшкодування в натурі, а за неможливості такого відшкодування – грошима. Останнє має особливості, тому що з моменту винесення рішення по суті і до моменту стягнення можуть статися значні інфляційні та цінові зміни.

Важливим фактором притягнення до цивільно-правової відповідальності осіб, які здійснюють обіг неналежних продуктів харчування, є спеціальне законодавство щодо якості та безпеки харчових продуктів та державна підтримка у системному підході до визначення та контролю додержання законності щодо вимог такого законодавства. Так, Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпеки та якості харчових продуктів» у п. 2 ст. 4 передбачив, що: держава здійснює регулювання безпеки та окремі показники якості харчових продуктів шляхом:

встановлення санітарних заходів; встановлення вимог до окремих показників якості харчових продуктів; державної реєстрації визначених цим Законом об'єктів санітарних заходів; видачі, припинення, анулювання та поновлення експлуатаційного дозволу; інформування та підвищення обізнаності операторів ринку і споживачів щодо безпеки та окремих показників якості харчових продуктів; встановлення вимог щодо стану здоров'я персоналу потужностей; участі у роботі відповідних міжнародних організацій; здійснення державного контролю; притягнення операторів ринку, їх посадових осіб до відповідальності у разі порушення законодавства про безпеку та окремі показники якості харчових продуктів [7].

Законом встановлено в ч. 1 ст. 37 перелік заборон для обігу харчових продуктів (об'єктів санітарних заходів) на потужностях; що не відповідають вимогам санітарних заходів; продаж харчових продуктів власного домашнього виробництва не на агропродовольчих ринках; обіг неперероблених туш парнокопитних та/або однокопитних тварин, на яких безпосередньо або на упаковці відсутня позначка придатності; щодо яких не отримано експлуатаційного дозволу, передбаченого цим Законом, або дія якого тимчасово припинена; обіг харчових продуктів, вироблених на потужностях, повідомлення про реєстрацію яких не було зроблено оператором ринку до вимог цього Закону; обіг харчових продуктів, які містять генетично модифіковані організми або отримані з їх використанням, до проведення їх державної реєстрації; обіг неперероблених харчових продуктів із свинини для споживання людиною без відповідних ветеринарних документів у разі підтвердження спалаху хвороб, що є небезпечними для здоров'я людей або тварин, за рішенням центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері безпеки та окремих показників якості харчових продуктів.

У ч. 2 цієї статті заборонено оборот об'єктів санітарних заходів, якщо ці об'єкти: 1) небезпечні; 2) непридатні до споживання; 3) неправильно марковані; 4) не зареєстровані або не затверджені відповідно до положень цього Закону; 5) завезені на територію України контрабандно.

Як вважає В.М. Коссака, «питання захисту прав споживачів займає важливе місце в механізмі застосування засобів відповідальності до суб'єктів підприємницької діяльності в сфері споживання» [6]. Ми підтримуємо та солідаризуємося з ним, що «...спільною проблемою для всіх національних правових систем є певна неузгодженість між теоретичною можливістю захистити свої права та практичною реалізацією суб'єктивного права на захист» [6]. Це зайвий раз підтверджує вищевказане та інші подібні справи, де виноситься вердикт про відсутність достатніх підстав для проведення контролю за діяльністю суб'єктів господарювання. Тому посприяла концепція невтручання в діяльність таких господарюючих суб'єктів, зниження підстав та можливостей перевірки, чим скористалися недобросовісні суб'єкти. Склався парадокс: кількість зареєстрованих порушень на ринку продовольчих товарів зростає, а реакція державних органів та громадських утворень недостатня. Останнім часом у судах переважна більшість справ саме про порушення законодавства щодо обороту продуктів харчування.

На наш погляд, проблема полягає в тому, що діяльність цих органів малоефективна внаслідок переважання кабінетного споглядання чи новітнього моніторингу стану охорони прав споживачів, дискредитована як зі сторони споживачів, та ще більше вони паралізовані суб'єктами господарювання через перешкодження діяльності посадових осіб, протидією юридичного обслуговування, підкупом тощо.

До того ж виникла значуща в практичному аспекті ситуація: що розуміння правової відповідальності (широкого чи вузького) як реалізації санкцій норми права, а також розмежування таких категорій, як:

1) «виконання зобов'язання», що виникає з порушення приватних прав, зокрема на продукти харчування: а) за фактом порушення самим порушником (відмова від стягнення плати, безоплатне передання відступного, надання пілг тощо); б) зверненням потерпілого;

2) «стягнення», що покладається управненими органами держави та громадськими організаціями, яким делеговано такі повноваження як приписи (замінити товар, сплатити різницю, повернути сплачене та компенсувати витрати на вчинення правочину);

3) «відповідальність» – санкція норми права, що присуджена судом та виконана виконавчими органами держави у порядку та спосіб, що передбачені чинним законодавством.

Принциповим є конституційне положення, що до відповідальності може притягнути тільки суд на підставі і у порядку, передбаченому законом (ст. 129 Конституції України); її співвідношення із широким визначенням такої відповідальності актами законодавства; цивільно-правових чи цивільних та процесуальних підстав притягнення до такої відповідальності; відповідності положень спеціального законодавства зазначеному конституційному положенню, які не деталізують підстави притягнення до такої відповідальності і тим ускладнюють практику.

Також формується на мононормативному рівні практика їх деталізації в підзаконних актах, правилах торгівлі окремими видами продуктів харчування, оцінкою судами шкідливих наслідків та їх причин, визначення розміру прямого збитку і упущеної вигоди; забезпечення презумпції компенсаторної функції цивільного права та повноти відшкодування завданих збитків і моральної шкоди, доведення потерпілим її розмірів (економічний складник), відсутність вини та традиційної поблажливості суду щодо їх задоволення. Закон України «Про дитяче харчування» ст. 12 визначив, що особи, які винні у порушенні вимог законодавства про дитяче харчування, несуть *цивільно-правову* (виділено мною – *Я.К.*), адміністративну, дисциплінарну

або кримінальну відповідальність згідно із законом. Шкода, завдана здоров'ю дітей через порушення встановлених вимог цього Закону, відшкодовується у повному обсязі відповідно до закону. От тільки коли вона визначається: одразу чи за послідовними наслідками, зокрема, якщо наслідки отруєння проявляються значно пізніше, у тому числі втрача репродуктивної функції.

Вважаємо, що цивільно-правова відповідальність є державним примусом до порушника, що полягає у застосуванні до нього майнових санкцій. Р.Б. Шишка розробив конструкцію цивільно-правової відповідальності як переростання деліктного акцесорного зобов'язання у відповідальність лише у разі: звернення з позовом, задоволення позову, передання рішення про притягнення до відповідальності на виконання Державній виконавчій службі [13, с. 521; 14]. Очевидно, за таких аргументів добровільне відшкодування порушником збитків і сплата інших штрафних санкцій не є відповідальністю: тут немає державного примусу. Тож договірною відповідальністю є відповідальність у формі відшкодування збитків, сплати неустойки, втрати завдатку або позбавлення суб'єктивного права за невиконання або неналежне виконання зобов'язання, яке виникло з договору, але якщо це присуджено судом та примусово особу до примусового його виконання державними або приватними виконавцями.

Також слід зауважити, що цивільно-правова відповідальність реалізується тільки у процесуальній формі, а акцесорне зобов'язання – поза нею.

Отже підбиваючи підсумки, слід зазначити, що цивільно-правова відповідальність загалом та її прояви у введенні у цивільний оборот неналежних продуктів харчування зокрема має розглядатися лише тоді, коли особа, звертаючись до суду з позовом про притягнення відповідача до цивільно-правової відповідальності, має позитивне його схвалення судом у формі рішення, яке у подальшому з метою його виконання реалізується у примусовому порядку державними чи приватними виконавцями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белякова А.М. Вопросы методологии гражданско-правовой ответственности. Методологические и теоретические проблемы юридической науки. Сборник научных трудов. Москва, 1986. С. 94–105.
2. Белякова А.М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда. Теория и практика. Москва, 1986. 149 с.
3. Кантафарова І.С. Принципи цивільно-правової відповідальності. Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. 2005. № 2. С. 78–82.
4. Кантафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності: монографія. Одеса, 2006. 264 с.
5. Кантафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: автореф. дис ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 36 с.
6. Коссак В.М. Теоретико-практичні проблеми захисту прав споживачів. Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-епоху (до 85-річчя від дня народження академіка Ярослави Миколаївни Шевченко). Київ, 2017. С. 140–152.
7. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 23.12.1997 № 771/97-ВР. / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/771/97-вр> (дата звернення 25.01.2018).
8. Проблемы общей теории права и государства. Учебник для юридических вузов / Н.В. Варламова, В.В. Лазарев, В.В. Лапаева, Е.А. Лукашева, и др.; Под общ. ред.: Нерсисянц В.С. Москва, 1999. 832 с.
9. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин. Москва, 1971. 240 с.
10. Собчак А.А. О некоторых спорных вопросах общей теории правовой ответственности. Правоведение. Ленинград, 1968. № 1. С. 49–57
11. Сурилов А.В. Теория государства и права: Учеб. пособие. Киев; Одесса, 1989. 438 с.
12. Цивільне право України: підручник. Особлива частина / За заг. ред. Р.Б. Шишки. Київ, 2015. 1024 с.
13. Шишка Р.Б. Цивільна відповідальність і цивільно-правова відповідальність. Право та управління: електронне наукове видання. 2011. № 1. С. 512–522. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/> (дата звернення: 20.09.2016).
14. Шишка Р.Б., Шишка О.Р. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету управління та права. 2012. № 1 (41). С. 271–280.